

УДК 904:929.624(477.75=221.15)

ПАМ'ЯТКИ З САРМАТСЬКИМИ ЗНАКАМИ З РОЗКОПОК 1947 Р. У КЕРЧІ

Анастасія БАУКОВА

Львівський національний університет імені Івана Франка
бул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна
e-mail: anastasia_bau@ukr.net

Висвітлено обставини виявлення своєрідної та цікавої пам'ятки, що доповнює уявлення про процес сарматизації населення Боспорського царства у перших століттях нашої ери. У науковий обіг уведено інформацію про дві плити із тамгоподібними знаками, виявлені на території Глинища у 1947 р.

Ключові слова: сармати, тамгоподібні знаки, сарматизація, царські тамги, тамга-малюнок, Керченський музей, Глинище, Тиберій Євпатор, Ріскупорід.

Поява племен скіфів та сарматів стала важливим чинником в історії українських земель загалом та історії грецьких колоній Північного Причорномор'я зокрема. Сарматський вплив на розвиток Боспору важко переоцінити, адже до середини III ст. н. е. цей етнос був найвпливовішою політичною силою в регіоні. Як наслідок, на цих територіях витворилась особлива греко-варварська культура, одним із проявів якої є так звані загадкові сарматські знаки. Їх ще називають тамгоподібними сарматськими знаками. Найбільша кількість матеріалів із подібними зображеннями (кам'яні плити, надгробки, керамічні вироби тощо) походять з території Керченського півострова. Це цілком закономірно, якщо взяти до уваги, що процес сарматизації Боспору тут досяг таких розмірів, що вихідці з цього племені ставали царями. Більше того, витворився навіть окремий рід сарматських знаків – царські тамги. Сьогодні вчені виділили знаки царів Іннфімея (234–239), Тиберія Євпатора (154–170), Савромата II (173–210), цариці Динамії, Фофорса (286–308), Ріскупоріда III (210–226) та Ріскупоріда VI (318–332).

Цей вид археологічних джерел вже давно привертає увагу дослідників. Уперше загадкові знаки згадав П. Сумароков¹. Згодом подібні зображення публікували Л. Стефані, Ф. Брун², І. Толстой та М. Кондаков³, М. Ростовцев⁴,

¹ Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду. – СПб., 1903. – С. 127–128. – Рис. 19.

² Брун Ф. К. Донесение о поездке к устьям Буга и Днестра // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1875. – Т. IX.

³ Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. – СПб., 1889. – Вып. II.

В. Латишев⁵ та ін. З цього переліку видно, що майже кожна праця узагальнювального характеру з історії та культури Боспорського царства містить інформацію про пам'ятки із тамгоподібними зображеннями. Окремо зазначимо, що важливу роль у справі накопичення, публікації та вивчення сарматських знаків відіграли директори та наукові співробітники Керченського музею. Не можемо оминати увагою внесок А. Ашика⁶, В. Шкорпіла⁷, Ю. Марті⁸, А. Іванової⁹ та Л. Чуїстової¹⁰. Промовистим є й той факт, що в межах Пантікапея виявлено 36 пам'яток із тамгоподібними зображеннями, а з території Боспорського царства походять ще 20 аналогічних артефактів¹¹. Велику роботу з систематизації та публікації цього виду археологічних джерел зробила Е. Соломонік. У її праці “Сарматские знаки Северного Причерноморья” частково опубліковані фондові матеріали з лапідарію Керченського музею. Певним підсумком у вивченні таких археологічних джерел можна назвати фундаментальне дослідження В. Драчука “Системы знаков Северного Причерноморья. (Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры)”.

Проте і дотепер немає узгодженої інтерпретації тамгоподібних знаків. Неабияку роль у цьому відіграє недостатнє висвітлення результатів археологічних досліджень, зокрема пошуків музеїв, та неповне опрацювання

⁴ *Ростовцев М. И.* Античная декоративная живопись на юге России. – СПб., 1914.

⁵ *Латышев В. В.* Дополнения и поправки к собранию древних греческих и латинских надписей северного побережья Черного моря // Записки Российского археологического общества. – СПб., 1889. – Т. IV. – Вып. 2.

⁶ *Ашик А. Б.* Боспорское царство. – Одесса, 1848–1849. – Ч. I–III.

⁷ *Шкорпил В. В.* Отчет об археологических раскопках в г. Керчи и его окрестностях // Известия императорской Археологической комиссии. – СПб., 1911. – Вып. 40; *Его же.* Боспорские надписи, найденные в 1910 г. // Известия императорской Археологической комиссии. – СПб., 1911. – Вып. 40.; *Его же.* Заметка о рельефе на памятнике с надписью Евпатерия // Известия императорской Археологической комиссии. – СПб., 1910. – Вып. 37.

⁸ *Мартин Ю. Ю.* Неопубликованные археологические памятники Керченского историко-археологического музея им. А. С. Пушкина // Вестник древней истории. – М.; Л., 1941. – № 1; *Его же.* Новые эпиграфические памятники Боспора // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – М.; Л., 1934. – Вып. 104.; *Его же.* Новые эпиграфические памятники Боспора // Из истории Боспора. – М.; Л., 1955.

⁹ *Иванова А. П.* Боспорские антропоморфные надгробия // СА. – 1950. – Т. XIII.

¹⁰ *Чуистова Л. И.* Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье // Археология и история Боспора. – Симферополь, 1962. – Т. 2.

¹¹ Відомості на середину 50-х років ХХ ст. Точну кількість сьогодні визначити складно.

накопичених матеріалів. Варто наголосити на ролі музейних установ у процесі вивчення історичного минулого наших земель, адже саме вони виконують охоронні, рятівні розкопки, під час яких виявляють найнесподіваніші матеріали. У більшості випадків зібрані відомості та артефакти поповнюють архіви та фондіві сховища установ і роками чекають опрацювання та публікації. З огляду на це нашою метою є публікація непересічної пам'ятки боспорської культури та доповнення уявлення про культуру сарматського населення Боспору.

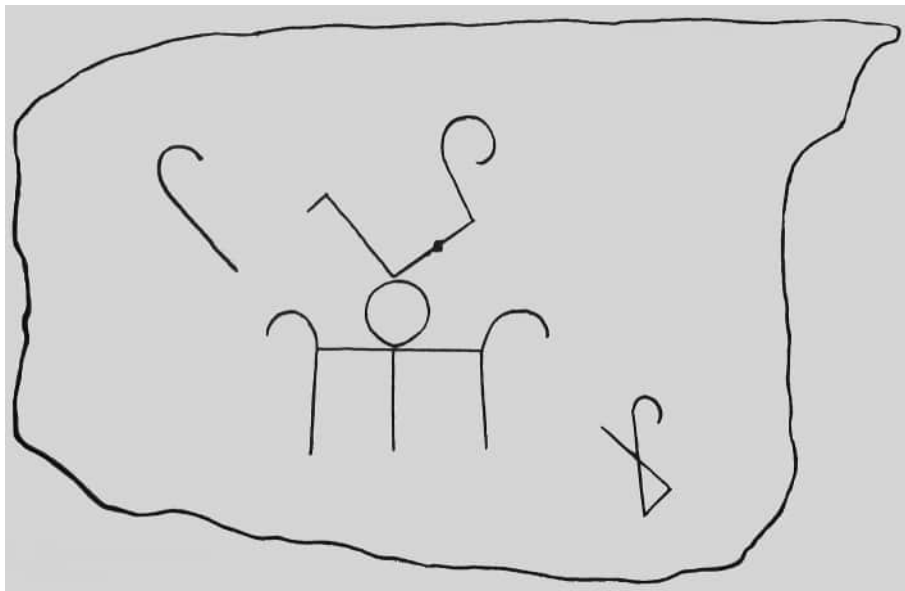

Рис. 1. Фрагмент вапнякової плити з поховання № 1 (Фото з НА КДІКЗ).

Fig. 1. Fragment of limestone plate from burial № 1 (Photo from SA KSHRR).

Під час дослідження історії археологічних робіт Керченського історико-археологічного музею у XX ст. нашу увагу привернув один зі звітів про рятівні розкопки. Навесні та восени 1947 р. археологи музею провели остаточну фіксацію стану пам'яток, досліджуваних напередодні Великої Вітчизняної війни. Зазначимо, що Керч, звільнена від німецьких загарбників ще 1944 р., була настільки знищеною, що у зазначений період місто стояло пустою. Музей практично відразу після закінчення військових дій відновив діяльність, проте був неуккомплектованим¹² (у штаті установи було лише три наукові співробітники)¹³. Окрім того, впродовж 1944–1945 рр. тричі змінилась дирекція музею. Незважаючи на це, для збереження культурної спадщини співробітники КІАМ проводили огляди місць боїв, збирали у

¹² Науковий архів Керченського історико-культурного заповідника (далі – НА КДІКЗ) – Оп. 9. – Од. зб. 137. – Арк. 1.

¹³ НА КДІКЗ. – Оп. 9. – Од. зб. 119. – Арк. 1.

місцевих мешканців інформацію про випадково виявлені архітектурні залишки та рухомі артефакти. Лише після того, як музей очолив Віталій Іванович Юдін, налагодилась науково-дослідна робота установи. Саме під його керівництвом на підставі Відкритого листа¹⁴ і проводили археологічні дослідження 1947 р. Цей факт сам по собі визначний тим, що до 1962 р. співробітники отримали лише два Відкриті листи.

Результати розвідок території Керченського півострова виявились невітнішими. Як свідчать джерела, значні площі некрополів були пошматовані німецькими траншеями та бліндажами, певна кількість поховань зникла безслідно внаслідок сповзання узбережжя Керченської бухти. Особливої уваги вчених потребував пантікапейський некрополь на Глинищі. Про його існування було відомо ще у ХІХ ст., однак А. Ашик та Д. Карейша з метою віднайдення ефектних знахідок дослідили лише кілька курганних поховань.

На більшій частині некрополя є різні підприємства та міські комунікації, тому пам'ятку вивчали переважно під час рятівних досліджень. Зокрема, у зв'язку із прокладанням дороги Керч–металургійний завод ім. Войкова директор музею В. Шкорпіл провів розкопки низки ґрунтових поховань. У 1927 р. Ю. Марті на території заводу “Югосталь” (вул. Карантинна, 86) виявив та обстежив близько 50 поховань і вперше подав характеристику пам'ятки¹⁵. Матеріали досліджень, а також випадкові знахідки з району Карантинного шосе частково публікували у тогочасних виданнях.

Некрополь на Глинищі є доволі цікавою археологічною пам'яткою. Хоча окремі поховання стосуються ІV–ІІІ ст. до н. е., більшість могил датована першими століттями нашої ери. Аналіз матеріалів дає змогу простежити зміни в соціальному середовищі столиці Боспорського царства, а отже, і процес сарматизації його населення.

У 1947 р. археологи дослідили ділянку між вул. Кірова (колишнє Карантинне шосе) та морським узбережжям. Зі сходу та заходу розкопював з Керченською моторно-риболовецькою станцією та фабрикою утильсировини. У звіті є відомості про те, що з десяти обстежених поховань лише два виявились у непорушеному стані. Оскільки зазначена територія була дуже пошкоджена військовими ходами сполучення, то відомості з розкопок є доволі умовними.

Окремо треба сказати про опис могили № 1, що зафіксована за 120 м на захід від західної стінки моторно-риболовецької станції по ходу німецької траншеї. Тут на глибині 1,7 м відкрито поховання з перекриттям. З'ясовано,

¹⁴ НА КДІКЗ. – Оп. 9. – Од. зб. 171. – Арк. 218.

¹⁵ *Марті Ю. Ю.* Краткий отчет о деятельности Керченского историко-археологического музея за 1926–1927 г. // Крым: общественно-научный и экскурсионный журнал. – 1928. – № 1 (6). – Вып. II.

що могила пограбована у давнину. Дві однакові вапнякові плити перекриття мали розмір 0,95×0,6×0,25 м. Одна з плит виявилась розбитою на декілька шматків, інша також мала незначні пошкодження¹⁶. Поверхня плит ретельно обтесана і вкрита сарматськими знаками. На жаль, у фондах Керченського музею нам не вдалось виявити цих плит. Однак навіть малюнки зі звіту потребують публікації, адже доповнюють перелік сарматських тамгоподібних зображень.

Частина із цих зображень добре відома вченим. Наприклад, на частині плити з трьома знаками (рис. 1) усі позначки є добре відомими. Центральний знак безсумнівно належить до так званих царських знаків Боспору і є подібним до знака Ріскупоріда III. Два менші знаки також доволі типові. На рис. 2 добре візуалізований знак Тиберія Євпатора. На думку дослідників, зображення окремого царського знака на спеціально витесаній плиті не означає, що річ належала одному з боспорських царів чи тамгу використовував тільки він. Це міг бути й знак вождя сарматського племені чи вельможі, що поріднились з царською родиною чи перебували у відносинах військового союзництва¹⁷. Аналогію можна знайти у застосуванні двох культурних явищ, що панували на Боспорі у римський час. Їхнім результатом стало об'єднання боспорської та сарматської традицій. По-перше, йдеться про застосування царями Боспору династичного імені Тиберій Євпатор для акцентування лояльності до Риму. А з іншого боку на початку нашої ери на монетах цариці Динамії уперше виявлено запозичення сарматської тамги. Це сталося близько 8 р. н. е., коли Динамію та її сина у боротьбі проти Полемона I підтримало сарматське плем'я аспургіан. Отже, намагаючись наголосити на спорідненні з цим племенем, Динамія зробила своєю емблемою знак, близький і зрозумілий її союзникам¹⁸. Побутує також інша думка щодо появи царських знаків на багатьох пересічних речах. Е. Соломонік припускала, що подібно до обожнення царів, їхні знаки мали божественну силу і, на думку місцевого населення, могли захищати місто від нападів чи руйнувань¹⁹. Окрім того, царський знак на надгробках міг також відігравати охоронну роль, а одночасно й позначати за правління якого царя померла ця особа. Підтвердженням цієї гіпотези може слугувати свідчення арабського письменника Ібн-Фадлана про обряд поховання знатного руса на Волзі²⁰.

¹⁶ НА КДІКЗ. – Оп. 2. – Од. зб. 137. – Арк. 5.

¹⁷ Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья. (Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). — Киев, 1975. — С. 98.

¹⁸ Драчук В. С. Написи на камені. — К., 1971. — С. 83.

¹⁹ Соломоник Е. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. — Киев, 1959. — С. 25.

²⁰ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. — М.; Л., 1939. — С. 83.

Зображення на цьому уламку плити (рис. 2) відрізняються від інших технікою виконання. Тут ми бачимо поєднання графічних тамг та тамг-малюнків, тоді як наступна плита (рис. 3) має лише малюнки. Аналогічні зображення людини зі списом археологи зафіксували на тиньку будівлі з фресками з Неаполя Скіфського²¹.

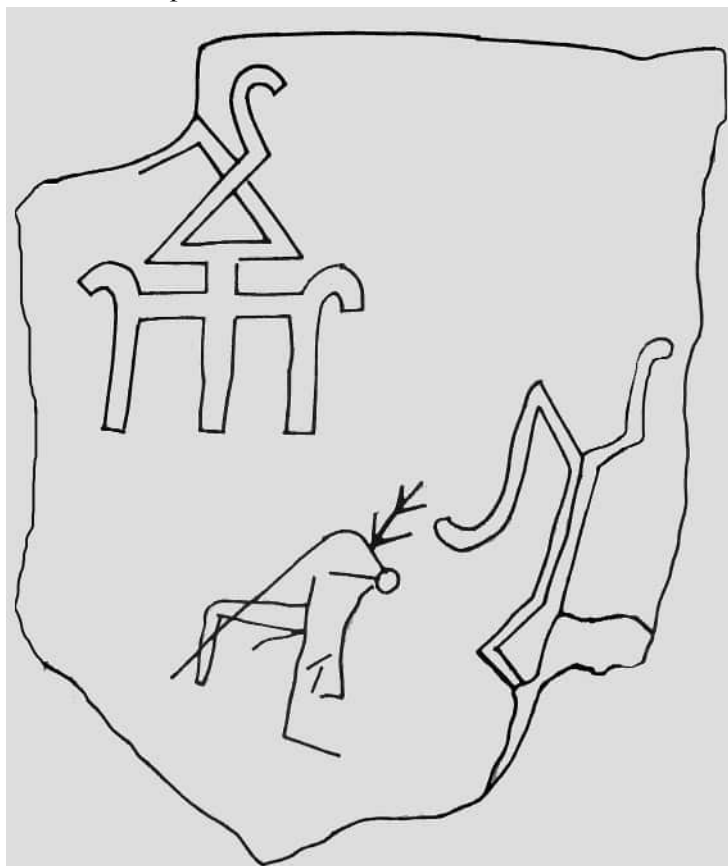

Рис. 2. Фрагмент вапнякової плити з поховання № 1 (Фото з НА КДІКЗ).

Fig. 2. Fragment of limestone plate from burial № 1 (Photo from SA KSHRR).

Загалом, під час роботи з польовою документацією сильно відчувається відсутність оригінальних артефактів. До того ж, на превеликий жаль, у звіті нема інформації про те, як були згруповані ці уламки плит, а це унеможливує детальнішу інтерпретацію зображень. Можемо лише констатувати, що на рис. 1 та 3 зберігається відносна лінійність зображення

²¹ Драчук В. С. Написи на камені. – С. 65, рис. 25.

(незважаючи на те, що у першому випадку ми бачимо тамги, а у другому лише малюнки).

У випадку дослідження та пояснення значення тамгоподібних зображень допомагають історикам відомості етнографії. Зокрема, спостереження за життям обських угрів, юкагирів та тюркомовних племен Сибіру, вчені припустили, що на стадії розпаду первіснообщинних відносин співіснували графічні тамги та малюнки. Зрозуміти значення малюнків на більшості тамгоподібних сарматських пам'яток доволі важко внаслідок їхньої крайньої схематичності. Та це, без сумніву, зображення явищ з життя сарматського суспільства. Ще П. Шульц у 1966 р. спробував пояснити, чому деколи тварини, люди та тамги зображали поруч. Однак його висновок про те, що таке явище є наслідком умовності, лінійності та геометричності, а також прагненням створення малюнка²² спростований В. Драчуком. Дослідник стверджує, що зображення поруч тварин, людей та знаків можна пояснити багатьма причинами. Серед них головною є зміст подібних композицій. Отже, малюнки також відіграють роль тамги²³. З іншого боку, Е. Соломонік стверджувала, що поєднання знаків з малюнками може свідчити про культовий характер подібних пам'яток. Доказом цього можуть слугувати повторення на одній плиті однакових форм знаків, що не мало б сенсу в разі нанесення знаків власності²⁴. На нашу думку, все ж таки поєднання малюнків та знаків-тамг треба пояснювати характером пам'ятки.

Подібно до зображень з Неаполя Скіфського (що характерно для всіх пам'яток подібного типу – плита з Пантікапею, ольвійські леви тощо), тамги наносили із суто практичною метою. Так позначали осіб (чи родини), що проживали у певному поселенні чи городищі, для позначення пасовищ чи водопоїв, для визначення власності тощо. У перших двох випадках знаки наносили разом і розміщували біля воріт, на стіні чи іншому помітному місці. Під час створення тамги форма впливала не з художнього стилю чи смаку, а з її значення та належності певному власнику. Наносили тамгу по-різному, і це залежало від матеріалу, на якому ставили знак. Це все добре узгоджується з тим, що плити у згаданому похованні були використані повторно.

Сарматські знаки переважно свідчать про те, що зображення тварини-тотема відходить на задній план, а на перше місце стають предмети тогочасного побуту. Як виняток, залишаються зображення тварин, що відігравали важливу роль у житті кочівників. Свідченням розпаду родового устрою в сарматів є й поява багатьох сімейних та особистих тамг, що існували поряд з родовими.

²² Шульц П. Н. Надгробный рельеф сарматского круга // Культура античного мира. – М., 1966. – С. 285.

²³ Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья. – С. 95.

²⁴ Соломоник Е. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. – Киев, 1959. – С. 29.

У будь-якому разі, однозначно та достовірно пояснити значення тамгоподібних знаків без залучення стародавніх письмових джерел майже неможливо. Проте це культурне явище у житті Боспору та античної периферії залишилось поза увагою грецьких та римських письменників, а твори місцевої боспорської традиції нам невідомі.

Загалом, у нашому випадку можемо стверджувати, що археологами зафіксована цікава пам'ятка греко-варварського походження. Щодо царських знаків, то треба наголосити, що вони поєднали у собі два символи – місцевий боспорський (нижня частина) та запозичений ззовні, іменний. Погоджуючись із В. Драчуком, ми не кваліфікуємо ці знаки як лише сарматські. На підставі того, що, зокрема, знаки Тиберія Євпатора та Ріскупоріда III за межами Боспорського царства ані раніше, ані пізніше ніде не використовували, їх треба вважати суто місцевим витвором. Звісно, трапляються знахідки речей із зазначеними вище знаками на прилеглих територіях, однак це свідчить про те, що ці вироби мають боспорське походження.

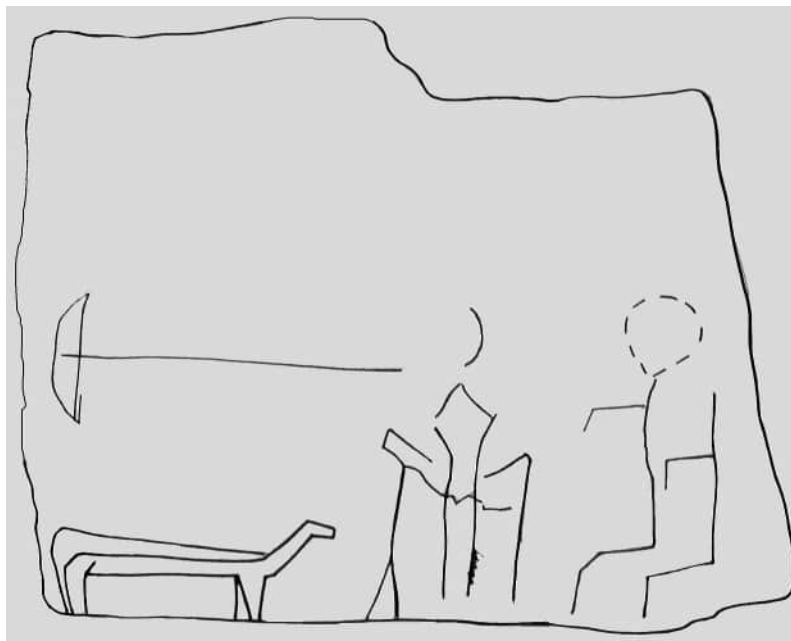

Рис. 3. Фрагмент вапнякової плити з поховання № 1 (Фото з НА КДІКЗ).

Fig. 3. Fragment of limestone plate from burial № 1 (Photo from SA KSHRR).

Отже, наведені відомості поглиблюють наші знання про культурні процеси на Боспорі у перших століттях нашої ери. Процес сарматизації тогочасного суспільства був доволі складним і ознаменувався низкою культурних запозичень. Одним з результатів стала поява так званих сарматських тамгоподібних знаків. Частина з них опрацьована та

опублікована. Однак опрацювання архівів місцевих музеїв може сприяти виявленню відомостей про невідомі широкому науковому загалу пам'ятки. Особливо перспективним у цьому є вивчення діяльності Керченського історико-археологічного музею, а також проведення археологічних досліджень на території некрополя на Глинищі. Однак це значно унеможливлене наявністю тут кількох підприємств. Тому треба припустити, що певна кількість пам'яток знищена назавжди.

Виявлені у 1947 р. плити із сарматськими знаками є непересічним джерелом, оскільки, окрім добре відомих символів, тут ми маємо справу з доволі унікальними зображеннями. З іншого боку, цікавим є поєднання тамг-знаків і тамг-малюнків. На жаль, відомості, що містяться у польових щоденниках, є фрагментарними. Незважаючи на це, матеріали з рятівних розкопок Керченського музею на Глинищі є фактично поодиноким джерелом для вивчення етнокультурної ситуації у Пантікапеї в римський час.

**MONUMENTS WITH SARMATIAN SIGNS
FROM EXCAVATIONS IN 1947 IN KERCH**

Anastasia BAUKOVA

*Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytets'ka str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: anastasia_bau@ukr.net*

The circumstances of discovery of original and interesting monument which complements the image of process of Sarmatization of population of Bospor state during the first centuries AD are presented at the article. Information about two plates with tamga-like signs, discovered on territory of Glynshche in 1947 is entered into a scientific appeal.

Key words: Sarmats, tamga-like signs, Sarmatization, tsars's tamgas, tamga-picture, Kerch museum, Glynshche, Tiberii Evpator, Riskuporid.

**ПАМ'ЯТНИКИ С САРМАТСЬКИМИ ЗНАКАМИ
ІЗ РАСКОПОК 1947 Г. В КЕРЧІ**

Анастасія БАУКОВА

*Львівський національний університет імені Івана Франко
ул. Университетская, 1, Львов 79000, Украина
e-mail: anastasia_bau@ukr.net*

Освещены обстоятельства открытия интересного и своеобразного памятника, который дополняет представления о процессе сарматизации населения Боспорского царства в первых веках нашей эры. В научный оборот введено информацию о двух плитах с тамгообразными знаками, выявленные на территории Глинища в 1947 г.

Ключевые слова: сарматы, тамгообразные знаки, сарматизация, царские тамги, тамга-рисунок, Керченский музей, Глинище, Тиберий Евпатор, Рискупорид.

Стаття надійшла до редколегії 18.09.2009

Прийнята до друку 10.11.2009